

KÉRDÉSES KŐFELIRATOK AQUINCUMBÓL

Az „Aquincum földjén” talált kőfeliratok közül többnek a felirata nem részesült a kellő figyelemben. Ezekre szeretnék a figyelmet megújított nyomtatékkal ráterelni.

1. A III. Flórián téren csatornafektetés során még 1889-ben került elő egy kőoltárka (mészköből), olyan (majdnem ép) felirattal¹, amelyet mindjárt többen is megtárgyaltak, de egymástól eltérő értelmezéssel. Majd a figyelem elterelődött róla, anélkül, hogy vele kapcsolatban megnyugtató kiegészítéshez jutottak volna. A helyesírási hibákat is tartalmazó feliratban ugyanis már némely betűnek a meghatározása is bizonytalan, főleg az L betűnek kétféle (C-szerű és sarkas) jelölése okoz zavart a kurzív írás értelmezésében (**1.a kép**).

Fröhlich R. első kísérlete²: Deo Sican | o votu(m) cib | ies solvi | ego leg(ione) Itiax. . . Ő a legio Italica-ra gondolt, vagyis feltételezte azt, hogy a véső (többszörös hibával!) Itiax-ot írt Italica szó helyett (miután a kőfaragó valóban cibies szót vésett, a libens szó helyett). Kuzsinszky B. volt a következő hozzászóló³; így betűzte ki a kezdetlegesen vésett feliratot: Deo Silan | o votu(m) lib | ies solvi | ego legitax.

A Corpus inscript. Latin. összegyűjtői az ő olvasatát vették át, de az isten nevének a belsejébe belepótolta egy V betűt⁴, ami által Silvanus nagyszámú emlékanyagát növelték Kelet-Pannónia fővárosában. A vitatott feliratrészt kinagyítottan is bemutatjuk (**1.b kép**). Sicanus nevű isten természetesen nem létezett, de húzódozhatunk a CIL kiegészítésétől is, mert a felirat írója, noha különben több hibát vétett, más szó belsejéből nem felejtett ki betűt. *Silenos*, az apotropaikus jó démon neve a *Silanos* változatban másutt is előfordul⁵, Aquincumból pedig van adatunk arra⁶, hogy *Silanum* (szökőkút, amelynek a vize *Silenus* fejből szökött elő?) létesült itt, i. sz. 201-ben. A szóban forgó feliratot e szerint így egészítjük ki:

a) Deo Silan | o votu(m) lib | ies (=libens) solvi | ego legitim(e).

A *legitime* határozószó azon jelentései, amelyek idetalálnak: gebührend, gehörig, schickt sich⁷. Az utolsó szó olvasására még két változatot vetünk fel:

b) . . . ego Legitim(us). Ez esetben egyneves személy volt a fogadalomteljesítő. Ilyen cognomen ismeretes már a CIL III gyűjtőterületéről⁸.

c) . . . ego legi(o) II a(diu)tri)x. . . De hát a legio nevében emelhetek ilyen kezdetleges kőoltárt? Egyébként a kő lelőhelye (:a legiói fürdőház!) is amellettszól, hogy *silanum*, ill. *Silanus* játszhatott itt jótékony szerepet.

2. A III. „Hatház helyén” (a Szentendrei útnak a jéggyár és a Filatori gát közötti szakaszán) találták (1903-ban) azt a kőtáblatöredéket (szürkés márványból), amelynek csonkult feliratát ugyan többen megvitatták, de szintén megnyugtató megoldás nélkül⁹. Kuzsinszky B. olvasata¹⁰:

Cives R[(omani) et veterani qui] | milit(averunt) in le[g(ione) II adi(utrice)] | sub Iall(io) Ba[ssio leg(ato)] | Aug(usto) pr(o) pr(aetore) e[st] Appio Cl(audio)] | Martiale [leg(ato) leg(ionis) s(upra) s(criptae)] | quod hon[(esta) miss(ione) m(issi) s(unt)] | M(arcus) Ulp(ius) Quietus [et . . .] | ded(icatum) (ante diem) VI Id(us) Iu[n(ias?) Silvano] | et Augurino [co(n)s(ulibus) v(otum)s(olverunt) l(ibentes) . . .]

A consulokkal meghatározott év: i. sz. 156. M. Iall. Bassus a 156—9. években képviselte a császárt Kelet-Pannónia központjában¹¹. Honnan származtak azok a veteránok, akiket ekkor tömegével bocsátottak el a szolgálatból (és talán Aquincum canabae-jának északi gyűrűrészében telepítettek le, ha a fogadalmi kőtábla lelőhelyéből szabad ilyen messzire következtetnünk)? Ez fontos kérdés volt, és így mindjárt visszhang támadt a külföldi szakirodalomban. A. v. Domaszewski a kőtábla 1. sorának a kiegészítésében jelentősen eltért¹² Kuzsinszky B. olvasatától: Cives I[asi ex pr(ovincia) P(annonia) s(uperiore) q(ui)]. . . Ugyanő

a 2. sor elveszett részében még feltételezi a p(ia) f(idelis) — jelzőpárat is, és szerinte M. Ulp. Quietus és társa (akinek a megnevezése nem maradt fenn), a municipium mag(isterei) lehettek. Egyébként a iasus-ok a Dráva—Száva közének nyugati részében laktak¹³, és a római császárkor folyamán gyarapodtak, terjeszkedtek. A. v. Domaszewski értelmezéséhez évtizedek múltán csatlakozott *Alföldi A.*¹⁴

De rá egypár évre *Egger R.* is foglalkozott a fontos kőfelirattal¹⁵ és új kiegészítéssel állott elő:

„...cives B[oi ex p(rovincia) P(annonia) s(uperiore) qui] | milit(averunt) in le[g(ione) II ad(iutrice) p(ia) f(ideli)]

(a 3. és 4. sornál nem tér el Kuzsinszky-től és Domaszewskitől).

Egger R. szerint *Martialis* csak *trib(unusa)* lehetett az *aquincumi* legiónak, és M. Ulp. Quietus *nem* volt *magistere* a *canabae*-nak, aki a társával együtt emelte volna a hálaadó kőtáblát, hanem egymaga „[pro se et suis]” állíttatta azt, mégpedig a legiói tábor szentélyében. A magyar kutatás elvetette a két német epigráfus értelmezését¹⁶, és Mócsy A. is inkább Kuzsinszky B. olvasatát vélte valószínűbbnek, amikor¹⁷ a vitatott kőfelirat 1. sorának az elejét így egészíti ki: „...cives R[omani...]. . . Dobó Á. e problémával kapcsolatban tévesen általánosított: „Es ist unvorstellbar, dass Stämme Oberpannoniens (Iasi oder Boii) in einer Legion Unterpannoniens gedient hätten, die Rekrutierung beschränkte sich ja (?) im 2. Jht. auf die Standortprovinz”. Nagy T. arra int, hogy B[oii] népnév már azért sem állhatott a fennmaradt 1. sor belsejében, mert a kettőtört kulcsbetű B nem lehetett, mert alul csak függőleges pusztázás látható abból.

De hát olyan kiváló epigráfus, amelyenek egyébként *Egger R.* bizonyult, hogyan láthatott ott B betűt, ahol ennek kerekített ívecskéje alul nem volt meg? A **2. kép**, a csonka kőtábla korábbi felvétele, amelyet publikáltak nyomtatásban, rámutat *Egger R.* tévedésének a forrására. Ezen a képen valóban mintha szár ágazna el (jobbra!) a CIVES utáni betű alsó talppontjából. De kinagyított részletfelvételünk (**3. kép**) tanúsítja, hogy a CIVES szó után csak F, N, I, K, N, P, R avagy T betűk valamelyikének a merőleges (első) vonalából maradt meg a talprész. E szerint nagyon tág keretek között találgathatunk!

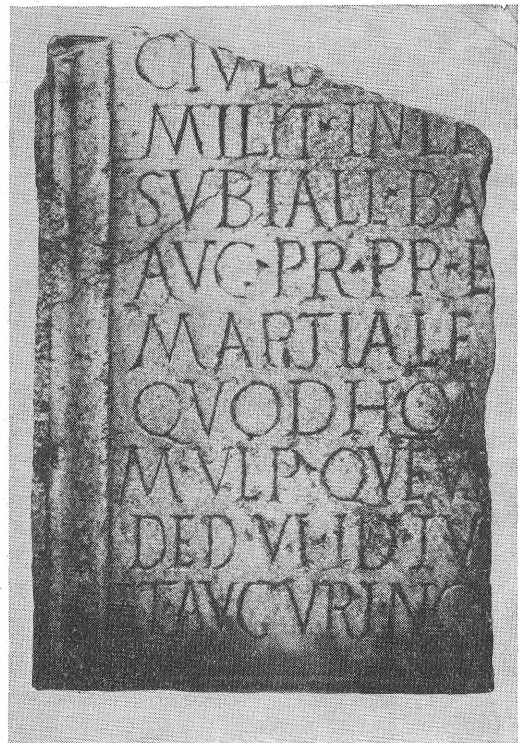
H[ercuniates]? I[asi]? N[orici]? R[aeti]? T[aurisci]? stb. voltak-e azok, akiket i. sz. 130—131 körül nagyobb számban vettek be újoncnak az *aquincumi* legióba, és majd 156-ban ünnepélyesen, egyszerre szabadságoltak véglegesen? A népnévre való következtetés terén egyszer majd (miután származási adataink tovább szaporodnak) kísérletet tehetünk deduktív eljárással is. A II. sz. 2. felében melyik provinciából származtak legtöbben a sírfeliratok adatai szerint? A veteráncsoport egyénenként is hagyhatott hátra kőfeliratokat, nemcsak kollektíve emelt talán hálaadó kőtáblát (ha ugyan itt telepedtek le végül is), amiért idejében elbocsátották őket a katonai szolgálatból. Mócsy A. e sorából indulhatunk ki: „... für die legio II adi. scheint das Menschenmaterial aus Pannonia inf. ungenügend zu sein, da für sie auch aus anderen Provinzen rekrutiert wurde (von Anfang d. 2. Jhs.) . . . die Legionen könnten auch aus peregrinen Gebieten ergänzt werden. . . ”¹⁸. Mursa-ból pl. több, *Aquincumban* eltemetett veterán származott¹⁹ ezen korszakban, de az M betű első szárát erősen eldőlten vették, ahol fennmaradt, és így nem lehet dolgunk *cives M[ursenses]* hagyatékával, mert az 1. sorban függőleges a megmaradt betűszár. Itáliai polgárok legalább hárman szolgáltak egyszerű katonaként *Aquincumban*²⁰, de *cives I[talici]* kiegészítésre már azért sem gondolhatunk, mert a II—III. sz. fordulója körül emelték az itáliai származású elhunytak síremlékeit. T[heveste] polgárai ünnepeltek volna 156-ban? Innen származó katona kapott sírkövet²¹ *Aquincumban* a II. sz. folyamán, de az *aquincumi* legió különítménye majd csak a II. sz. derekán pótolta veszteségeit *Africa*-ban ottani újoncossággal²². A 156-ban szabadságolt csoport besorozása majdnemkét évtizeddel korábban történt!

A veteránok elbocsátásának az évéhez csak egy-két megjegyzést tehetünk. Más tartományokban is folyik 156-ban a tömeges végszabadságolás, így az *Africa*-i *Mauretania*-ban²³ meg „*Suria*” provinciában is²⁴. Ha a „*honestia missio*”-k körülményeit alaposabban végiggondoljuk, az ilyesmi nem vall feltétlenül teljesen békés időre. Radnóti A.²⁵ a quadok mozgolódására következtet a 153—7. években, miután már korábban is *Alföldi A.*²⁶ „ismeretlen ellenséges invázió tanúságának” tartja az egyik éremkincs-elrejtést (*Zalahosszúfaluban*, 154-ből a legkésőbbi veretekkel). Lehetséges, hogy az ismeretlen népből származó katona csoport nem is játszott jelentősebb szerepet *Aquincum* életében, amennyiben a végleges szabadságolás után együttesen elhagyta a várost és hazatért hazájába. Különben is a veteránus szívesen vonult vissza szülőföldjére, és ősi faluja, városa társadalmi életében vitt azután vezető szerepet²⁷.

A veteráncsoport „rendes elbocsátásának” az événél talán többet mondhat nekünk a tömeges besorozás ideje, ennek a körülményei. Sajnos, az *aquincumi* emléktáblából jelentős részek letörtek, elvesztek. A korabeli párhuzamok alapján a kőtábla elveszett elején alighanem ez a formula állhatott: I(ovi) o(ptimo)

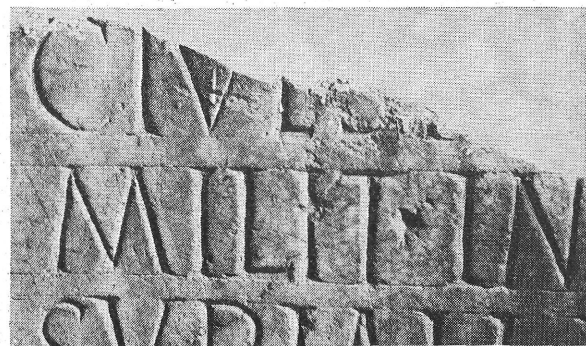
1a. kép. Kőoltárka Silanus (Silenus) istennek
Steinaltärchen, dem Gott Silanus (Silenus)
gewidmet

2. kép. Egyazon néphez tartozó veteránok hálaadó
kőtáblája
Danksteintafel von zu ein und demselben Volk
gehörenden Veteranen

3. kép. 156-ban készült kőfelirat kérdéses helye kinagyítva
Problematische Stelle der im Jahre 156 gefertigten Steinin-
schrift, vergrößert

1b. kép. A problematikus feliratrész
kinagyítottan
Der problematische Inschriftenteil, vergrößert

m(aximo) et genio imp(eratoris)...²⁸, majd a letört jobb oldali táblafélen — többek között — ilyesféle adat:
...qui militare coeperunt... co(n)s(ulibus)...

És ez a legutóbbi adat, hogy t. i. melyik évben sorozták be őket, az aquincumi esetben is fontosabb lenne a város története szempontjából. Mindjárt tudnók, mikor szenvedett az itteni legió olyan súlyos veszteségeket, hogy különleges intézkedéssel kellett azt feltölteni harcképes létszámmal. Azt várjuk el, hogy az Aquincumban (156-ban) végszabadságolt csoport azért emelt hálakinyilvánító kőtáblát, mert idején, pontosan az előírt 25 évi szolgálat teljesítése után elbocsátották őket, anélkül, hogy túlszolgálatra kényszerítették volna őket, amiként ez pl. szerencsésen osztályrészül jutott (i. sz. 157-ben) az alexandriai legió 133 veteránjának²⁸. Ám több példa akad arra, hogy az idejüket kiszolgáló öreg katonák nagyon örültek, ha

csak egy-két évvel kellett tovább viselniök a hadi szolgálat nehézségeit, annál az időnél, mint ahogy azt megígérték a besoroláskor. A császár személyi testőrségéből pl. 16. ill. 20²⁹, közben 25³⁰ és 28³¹, de leginkább 27 évi szolgálat után³² engedték el ezeket a kiváltságos hadfiakat, közöttük is (i. sz. 139-ben) akadt nemzetiségi csoport („cives Thraces”).

Míndezért az elbocsátás évéből (:156) 25—28 évet vonjunk le az aquincumi esetben, hogy megkapjuk a tömeges besorolás idejét. Az i. sz. 128—131. években történt meg ez, bő évtizeddel később a 118—9. évekbeni jazig invázió után³³, tehát ezzel már nem lehetett kapcsolatban. De eddig homályban maradt a Selmecei utcában talált éremkincs háttere³⁴, amelyet éppen a 130—131. években rejthettek el³⁵, az aquincumi katonai város területén. Ez a két adat összefüggésbe hozható, és végül is valószínűsíthető: az. i. sz. 130 körüli (eddig más forrásból nem ismert) harcok folyamán az aquincumi legió igen súlyos emberveszteségeket szenvedett; ennek pótlására irányítottak ide nagyobb újonccsoportot valamelyik közeli népből, amelyet azután 156-ban (rendesen, a 25 évi szolgálat után) véglegesen elbocsátottak.

3. A civiltvárosi amfiteátrumtól délnyugatra került elő egy díszítés nélküli kőoltárka (4. kép) amelynek a feliratát a megtaláló így olvasta³⁶: d(eo) S(oli) o(ptimo) | Iul(ius) Mar | cellinus | mil(es) leg(ionis) II ad(iutricis) | ex v(oto) pos(uit).

Már az első külföldi visszhang felvetett más lehetőséget az 1. sor kiegészítésére³⁷: „d(eo) . . . S(ilvano) . . . o(rienti)”. Mi úgy véljük, hogy valóban inkább Silvanus-nak szólt a felajánlás, de ezzel a jelzővel: o(rientali). Silvanus orientalis³⁸-nak a földbirtokhatárok összeszögellésében szenteltek a gazdák külön kis tisztást.

4. A Csúcshegyről szállították be a múzeumba egy mészkőtömb csonkját (5. kép). A szakirodalomban már említést tettek róla³⁹. Az első 3 sor kiegészítése kétségen kívül: [I]ovi o[pt] | imo ma[xi] | mo Terra[e] | [matri] . . .

Probléma a megmaradt 4. sor végénél merül föl. A felirat e helyét kinagyítottan is bemutatjuk (6. kép). Ha a matri szó utolsó betűjéből (a tta betűhármastól) látjuk a függőleges szár tetejét, ebben az esetben — mint külön szóval — még a tta betűcsoporttal van dolgunk, vagyis a fogadalmát teljesítő személy első neveinek a kezdeteit találjuk itt, a T(itus) praenomen-t és a Ta betűkkel kezdődő családi neve (nomen) rövidítésének első betűit. Többféle nomen tekintetbe jöhet⁴⁰; a Tarrutenius családi név már elő is fordult Aquincumban; általában tekintve a Tadius avagy a Tarius nomen-ek a gyakoribbak a CIL III gyűjtőterületén⁴¹. A 4. sor elején a matri és a tta betűcsoportok között legfeljebb egyetlen betű vesztetett el. Ezért, ha a tta betűket egynevéű személy cognomene részének gondoljuk, Itta . . . avagy Utta . . . nevű személy emelhetette a kultusztáblát Iuppiter és Terra [mater] isteneknek⁴². Minthogy pedig Terra mater rendszerint két másik istenséggel együtt szokott kapni kőoltárt, ez a betűnégyes (elméletileg) lehetett volna a harmadik istenség nevének a része is^{42a}.

De a legvalószínűbb az, hogy Utta, a fogadalmát teljesítő személy neve zárja kőoltárcsonkunk feliratának a megmaradt részét. Ha feltételezhetjük, hogy ebben az esetben a [matri] szót rövidítve vésték, kéthárom betűvel hosszabb, . . . itta képzős nevet is tekintetbe vehetünk⁴³; [Iul]itta hódolt a két istenségnek? További találgatásba nem bocsátkozunk.

5. Még 1897-ben hozták be a múzeumba (a Diósárokából, a Szabadság-hegyre vezető fogaskerekű vasút fejállomásánál álló útkaparói házból) azt az ép kőoltárkát (7. kép), amelynek az értelmezése csak első pillantásra látszik sima esetnek. Kuzsinszky B.⁴⁴ így olvasta: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) | M(arcus) Ulp(ius) Op | tatus d(ecurio) | m(unicipii) Aq(u)l(nci).

A kőoltár Alföldy G. szerint az i. sz. II. sz. 1. feléből való⁴⁵. A probléma a legelső sor végén merül fel, ahol ezek a jegyek láthatók: . . . AQ II.

Az első közlésekben a végső két merőleges betűszárat egyszerűen I-nek olvasták, miközben (a felesleges betű-megkettőzésen kívül) feltételezték azt a hibát is a kőfaragónál, hogy a Q után kifejejtette volna viszont az V-betűt. Mi ezt dupla erőltettségnek ítéljük meg. Az Aquincum szó leggyakoribb rövidítése: AQ (a V és I nélkül!)! Ami tehát ezután következik a feliratban, az már más tisztséget jelöl a fogadalomteljesítő karrierjében. A két merőleges betűszár (II), magában véve, az iterum (ismét) szót jelezte; de hát a városi tanácsi tagságot egész élettartamra adták⁴⁶, ezért Optatus nem kaphatta meg azt ismételtelen. Mi lehetségesnek tartjuk, hogy II[vir] (=duumvir) volt Optatus, a városvezetői kéttagú „testület” egyike, de a felirat végén mégis elmulasztották a VIR szó kivésését. Az (aquincumi) sírkő⁴⁷ feliratában megnevezett M. Ulp.

4. kép. S(ilvanus) o(rientalis)-nak emelt
kőoltárka
Dem S(ilvanus) o(rientalis) gewidmetes
Steinaltärenchen

5. kép. Iuppiternek és a Földanyának T.Ta...avagy [Iul]jitta által állított
kőoltárka csonkja
Fragment eines, dem Jupiter und der Erdgöttin gewidmetes Steinaltärenchens
von T. Ta... oder [Iul]jitta errichtet

Optatus talán azonos személy, bár ott városi tisztség nélküli, egyszerű legioi veterán emel sírkövet egyéves korában elhunyt kislányának.

6. A III. Veder és Berend utcák sarkánál került elő egy kőoltár, amelynek a feliratát ismertetője⁴⁸ helytállóan közölte és származtatott a III. sz. elejéről: SILVANO AV[g] | M. VLP. | SABINVS | COMM. | COS. LEG. | I. ADI. P. F. | V. S. L. M.

Az értelmezésben e problémához szólunk hozzá: Miféle beosztást nyert a fenséges Silvanus-nak fogadalmát szívesen, érdem szerint teljesítő M(arcus) Ulp(ius) Sabinus az I. megsegítő, hű, kötelességét teljesítő legionál, akit a helytartó vezényelt oda?

A felirat 4. és 6. sora utolsó betűjéhez mintha R betűt kapcsoltak volna, vékonyabb betűszárvezetéssel. De a legio jelzőpárjánál (P. F.) értelmetlen lenne a f(idelis) helyett holmi fr... jelző, és értelmetlen belekarolás az R a COMM betűcsoport végső betűjénél is!

6. kép. A problematikus feliratvég kinagyítottan
Der problematische Inschriftenauslaut vergrößert

Formailag a *comm(entator)* szó is számba jöhetne, de ilyesféle funkció („Urheber, Erfinder”⁴⁹) nem igen talál ide. Inkább lehetett Sabinus *comm(entarius)* avagy *comm(entariensis)*, vagyis „Kontrollleur der öffentl. Papiere bzw. der Gefangenensliste bzw. der Soldatenliste”, esetleg „Sekretär” vagy „Registrator”⁵⁰ a brigetioi legionál. Egyik hivatalos útja alkalmával, amikor jelentést tehetett Aquincumban, a consulságot viselt férfinál, vagyis a császár helytartójánál, következhetett be annak az oka, hogy Silvanus istennek hódoljon.

7. Az Újlaki rakpart 22. számánál (a Zsigmond téri csatornázás során, 1913-ban) találták azt az igen

7. kép. M.Ulpi.Optatus városi tanács tag, duumvir által emelt kőoltárka Iuppiternek
Das vom Stadtrat (duumvir) M. Ulpi. Optatus errichtete Steinaltärchen, dem Jupiter gewidmet

8. kép. Silvanusnak helytartói comm(entarius) által emelt oltár
Der von einem comm(entarius) der Statthalterei dem Silvanus gestellte Altar

egyszerű homokkő oltárkát (9. kép), amelybe nagyon kezdetleges írással véstek be feliratot. Ismertetője így olvasta azt⁵¹: Silva | no sil(vestri) | Abasc(antus) | votum | posuit.

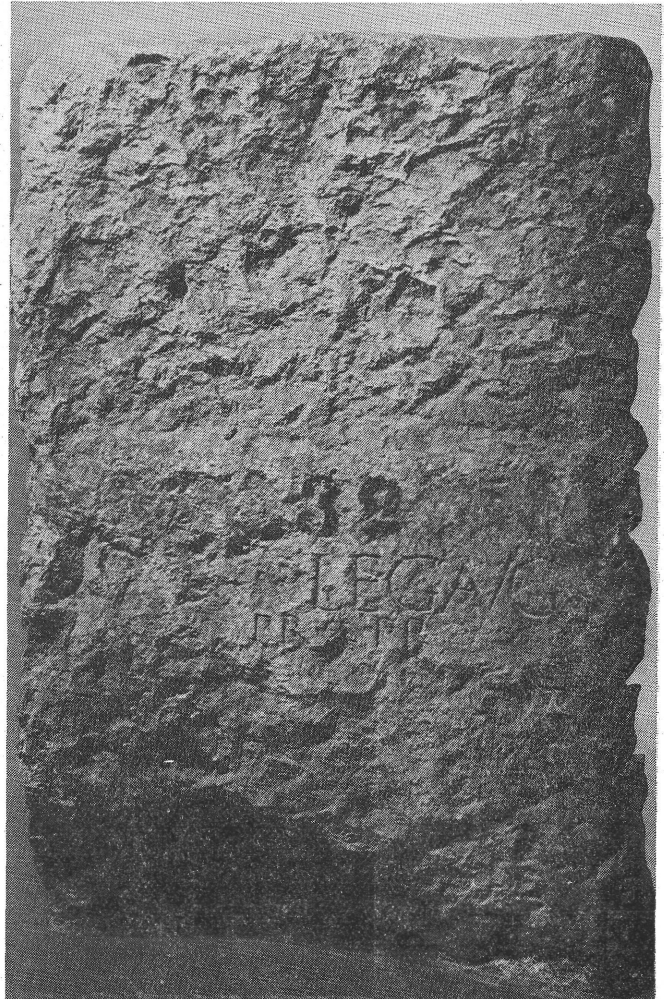
A kőfaragó a 4. sor végén az V és az M betűket egybekapcsolta. Ha a „fogadalmat állíttató” személy valóban *egynevű* lett volna, valószínűleg az is a rabszolgasorba tartozott volna, amiként a sok más Abasc... nevű személy is majdnem mind rabszolga volt, ill. szabaddá nyilvánított rabszolga⁵². De élesebb felvételünkön világosan látszik, hogy a 2. sor végén a SIL betűhármas helyett FL betűpár olvasandó, tehát a Fl(avius) családi nevet viselte Abasc⁵³. . . Ez a betűcsoport bizonyosan Abasc(antus) névre egészítendő ki; ez „görög”, a II. sz. vége óta gyakori Pannoniában⁵⁴.

8. A „Zichy palota nyugati szomszédságában”⁵⁵, alighanem a legiói tábor kapujához vivő és a védőfalat kísérő utak találkozásánál találhatták, majd az óbudai dohánygyár gyűjteményében⁵⁶ állott egy kőoltár csonkja (10. kép). Fitz J. a helytartó kitörölt nevét így egészítette ki⁵⁷: . . . Aug(usto) | ceterisque dis | huiusque loci | V[alerius?] | Sabini[a]nus? | v.c.] leg(atu)s Aug(usti) | pr(o) pr(aetore).

Fitz J. úgy véli, hogy ez a helytartó i. sz. 185–186. években működött itt, e sorok írója szerint i. sz. 210 körül⁵⁸. Egyébként Kuzsinszky B. még jobb, olvashatóbb állapotban látta a szóban forgó feliratot

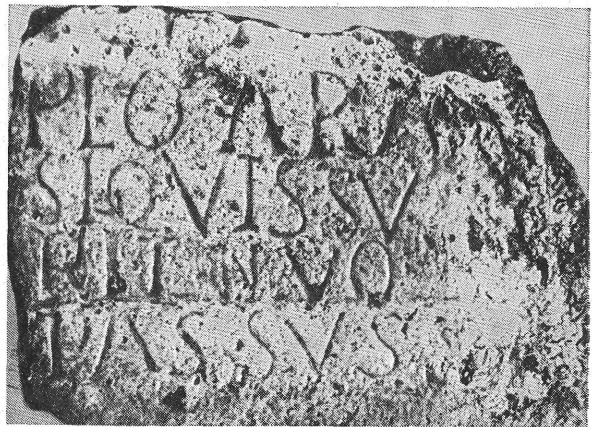

9. kép. Silvanusnak Fl(avius) Abascantus által állított kőoltár
Der von Fl(avius) Abascantus dem Silvanus gestellte Steinaltar

10. kép. Fortunának avagy Iunónak meg Minervának (Aesculapiusnak és Hygia-nak?) emelt kőoltárka
Ein der Fortuna oder Juno und Minerva (dem Äskulap oder der Hygia?) gestelltes Steinaltärchen

(1889-ben). A megmaradt feliratrészen az AVG betűhármason belül az A és az V betűket egybekapcsolta a kőfaragó. Az elmosódottá vált felirat rész elején is Kuzsinszky B. még az ...AVG betűcsoportot látta. A kérdésesség ennek kiegészítésénél máig megmaradt. Melyik istenség neve veszett itt el, aki az Aug(ustus) avagy az Aug(usta) jelzőt viselte? Sok istenség kapta meg⁵⁹ ezt a hódoló jelzőt, sok aquincumi kőoltár feliratában is. Hercules-nek avagy Iuppiter-nek, esetleg Mars-nak vagy Liber-nek, talán Nemesis-nek avagy Minerva-nak a megnevezése előzte meg ezt az Aug... rövidítést? Talán segít a „huiusce loci” kifejezés előfordulása a tárgyalt feliratban. Aquincumban „Fortunae huius loci” emeltek (i. sz. 194 körül⁶⁰) kőoltárt⁶¹, míg másutt Aesculapius és Hygia főleg a „huiusce loci” istenei, és az aquincumi erőd más pontján Iuno meg Minerva (harmadsorban?) a hely védői^{61a}. Legvalószínűbb, hogy [Fortunae] Aug(ustae) mondtak köszönetet a későbbi barokk kastély közelében.^{61b}

11. kép. Síroltár csonkja, átokformulával
Fragment eines Grabaltars mit einer Fluchformel

9. A III. Fő tér 4. sz. ház alapgödörében (1897-ben), vagyis a legiói erőd belsejében találták⁶² azt a kőlap-töredéket (11. kép), amelyre Kuzsinszky B. szerint átokformulát véstek: . . . si quis su[pra ea corpora aliud ponere volue]rit, quod . . . passus s . . .

Az első ismertető szerint az utolsó, fennmaradt szó a sírhely méreteire vonatkozik⁶³. De a kőemlék adatszerűségében Kuzsinszky B. mégis felveti azt a lehetőséget is, hogy talán kőoltár csonkjával lehet dolgunk (a katonai táboron belül!). A 2. sor elején tehát a második betűt elírták volna: I helyett L betű sikeredett, és ebben az esetben [Aescula]pio ara[m . . .] kifejezés állott volna a kőlapon?

Ez szerintünk erőltetett magyarázat volna, és a legiói táboron belül is számolhatunk temetkezéssel, különösen azután, hogy az erődítményt eltolták (az i. sz. III. sz. vége felé?) délebbre és nyugatabbra. Ha sír-emléknek gondoljuk a szóban forgó feliratos kőtömböt, a probléma az „ara” és a „passus” szavak közötti (látszólagos?) ellentmondásban nyilvánul meg. Amennyiben határozottan síroltárt nevez meg a kőfelirat, miért van annak értelme, hogy a méreteit hangsúlyozzák? A síroltár nagy téglavagy kőlapsír föléti halmon állott, ahová több tetemet is lehetett volna (az elhunyt hátramaradott hozzátartozóinak az engedélye nélkül) lehelyezni?

A kőkoporsók szélességei (sok aquincumi példány keretében) 73—127 cm között váltakoznak. Ha a *passus* szó után következő S betű a s(emis) szónak a jelölésére szolgál (=fél), ebben az esetben a félpassus kifejezés (=739 mm⁶⁴) jelenthette valóban a felirathoz tartozó sír, de esetleg éppen az ép síroltár eredeti szélességét (az alul párkányozott kőlapcsonk 33 cm szélességben maradt meg!). De az S betű kezdhette a s[ex] avagy a s[eptem] szavakat is, és hat vagy hét duplalépésnyi méret (mintegy 9, ill. 10.5 m!) már nagyobb sírkertre engedne következtetni!

A . . . *plo* betűcsoport kiegészítésére három lehetőség foroghat fenn:

A) Alanyesetben álló személynév vége lehet, és holmi [A]*plo* csináltathatta a sírt⁶⁵, ismeretlenségben maradt elhunytak;

B) Részeshatározói alakokkal van dolgunk, és [A]*plus*-nak készült volna a sírhely⁶⁶;

C) A [du]plum avagy a [tri]plum főnevek ablativus esetével állunk szemben? Azzal dicsekszik el a felirat, hogy kétszeres avagy háromszoros méretű az „ara” avagy a sírhely a szokásosnál?

Még egy további lehetőség is feltevésre kínálkozik: a feliratban megnevezett oltár a legiói erőd kultushelye lett volna, hiszen a tábori „ara” elképzelhető helyének a közelében van a tárgyalt kőemlék lelőhelye? De hát el kell vetnünk ezt a lehetőséget, amennyiben az „ara” szó utáni formulát valóban arra a kifejezésre egészítendő ki, amit már Kuzsinszky B. felvetett (a legiói oltárépítmény csak nem forgott abban a veszélyben, hogy tetemeiket helyezzenek le föléje!).

JEGYZETEK

- 1 Sorszama K. B.-nál: 45. Új naplóban: 64.10.207. A római kori írásfajtákhoz: *Hauschild H.*: Die Schrift (Leipzig 1953) I. 21, 40, 62, 92.
- 2 Arch. Ért. 11. 1891. 230—31 (*Fröhlich R.*).
- 3 Bud. Rég. 5. 1897. 36 (*Kuzsinszky B.*).
- 4 CIL III 10 543. *Nagy T.* szerint (Bud. Rég. 22. 1971. 155. o., 141. j.) a IV. sz. elejéről való ez a kőfelirat.
- 5 Paulys Realenzyklopädie . . . III A (Stuttgart 1929/38, 49 (*Hartmann A.*)). A Iunius-ok sorában is a görög Silenos-ra megy vissza a Silanus személynév: PW-RE XIX. Hb. (Stuttgart 1917) 1085 (*Münzer*). Silanus egyszerű emberek neve: CIL III p. 2412.
- 6 CIL III 3580.
- 7 *Georges K. E.*: Ausf. latein.-dt. Handwörterbuch (Basel 1951) II. 606.
- 8 CIL III p. 2397.
- 9 K. B.-nál: 242. Új naplóban: 63.10.69.
- 10 Bud. Rég. 8. 1904. 167 (*Kuzsinszky B.*); Aquincum . . . (Budapest 1934) 219.
- 11 *Dobó Á.*: Die Verwaltung d. röm. Pr. Pannonien (Budapest 1968) 60—62.
- 12 JDAI 1. 1904. Bbl. p. 11; Rev. Arch. 4e. 1904. 305. o., 95. sz. (*Domaszewski A. v.*).
- 13 Arch. Ért. 1960. I. 98 (*Alföldy G.*).
- 14 Századok 70. 1936. 28; Arch. Ért. 1. 1940. 225 (*Alföldi A.*).
- 15 Anzeiger d. öst. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 88. 1951. 207—9; Rev. Arch. 40e. 1952. 166. o., 9. sz. (*Egger R.*).
- 16 *Dobó Á.*, id. m. 61. Egyéb szakirodalom: *Oliva P.*: Pannonia . . . (Praha 1962) 153. o., 45. j.; *A. v. Domaszewski—B. Dobson*: Die Rangordnung d. röm. Heeres² (Köln 1967) 173.
- 17 *Mócsy A.*: Die Bevölkerung . . . (Budapest 1959) 27, 82, 84, 250. o., 25. sz.
- 18 Id. mű 118, 135. Első áttekintés a legio más tartományokból származó tagjairól: Bud. Rég. 6. 1899. 120 (*Kuzsinszky B.*).
- 19 Legutóbb áttekintés: *Szilágyi J.*: Aquincum (Budapest 1956) 51.
- 20 Uo. 53. o.; CIL III 3544, 14349.
- 21 CIL III 10 515.
- 22 Legutóbb: *Szilágyi J.*, id. m. 55.

- 23 Epigraphica 12. 1950. 41. o., 2. j. (*Nesselhauf H.*).
- 24 CIL XVI n. 106 (i. sz. 156—7).
- 25 Folia Arch. 3—4. 1941. 104, 106 (*Radnóti A.*).
- 26 Arch. Ért. 39. 1920—22. 102 (*Alföldi A.*).
- 27 Vestnik drevnej Istorii 1946. 262—3 (*Štaerman E. M.*).
- 28 Rev. Arch. 46e. 1955. 234—5. o., 238. sz. (i. sz. 157).
- 29 CIL VI 32 515 ad n. 2375/b és c; 2404/a és b (i. sz. 136); 32 518 ad n. 2377 (i. sz. 154).
- 30 CIL VI 31147 (i. sz. 139).
- 31 Uo. 31140 (i. sz. 132).
- 32 Uo. 31141 (i. sz. 133). Uo. 31142 (i. sz. 134). Uo. 31143 (i. sz. 135). Uo. 31144 (i. sz. 136). Uo. 31145 (i. sz. 137). Uo. 31146 (i. sz. 138).
- 33 PW-RE Suppl. Bd. IX. Pannonia (Stuttgart 1962) 553 (*Mócsy A.*).
- 34 Bud. Rég. 12. 1937. 279—80 (*Nagy L.*).
- 35 *Mócsy A.*, id. m. 554. Szakirodalom a korabeli harcokhoz: *Móna—Barkóczy—Mócsy*, Pannonia története (Budapest 1963) 68.
- 36 Bud. Rég. 21. 1964. 298—9, 327 (*Sellye I.*). Új naplóbeli sz.: 64.10.162.
- 37 Année épigr. 1965 (Paris) 38. o., 123. sz.
- 38 Ókori Lexikon (Budapest 1904) II. 790 (*L. M.*).
- 39 Bud. Rég. 13. 1943. 357 (képpel). Új naplósám: 64.10.74.
- 40 *Mócsy A.*, 17. j.-ben id. m. 160; Acta Arch. ASH 19. 1964. 303. o. (*Barkóczy L.*).
- 41 CIL III p. 2370—71.
- 42 Csak az Uttaeipo (összetett) alakban fordul elő: CIL III p. 2419; különben csak a rokonformák Ittu és Itto dívtak (uo. p. 2396).
- 42a CIL III p. 2520, 2665. Terra mater a Mithraskultuszban is: CIL III 15188¹.
- 43 Comment. human. litter. 36. 1965 (Helsinki) 139, 171. o. (*Kajanto I.*). CIL III p. 2415: Tittus, Tittha (igen ritka cognomen-ek).
- 44 CIL III 14341⁶; Bud. Rég. 5. 1897. 7; *Kuzsinszky B.*: Aquincum... (Budapest 1934) 75. o.; *Mócsy A.*, Die Bevölkerung... 186/32. Új naplóbeli szám: 63.10.141; K.B.-nál: 132.
- 45 Bud. Rég. 20.1963. 49. o. és 4. kép (*Alföldy G.*).
- 46 PW-RE IV. (Stuttgart 1901) 2329 (*Kübler*).
- 47 CIL III 15165.
- 48 Bud. Rég. 19. 1959. 145—46. o. és 1. kép (*Sz. Póczy K.*).
- 49 *Georges*, id. m. I. 1303.
- 50 Uo. 1302. hasáb.
- 51 Bud. Rég. 12. 1937. 126. o.; Rev. Arch. 10e. 1937. 393. o., 207. sz. (*Kuzsinszky B.*). Új naplósám: 64.10.114; K.B.-nál: 358.
- 52 CIL III p. 2378; *Dessau H.*, ILS III p. 163.
- 53 A feliratot leíró Szilágyi Mária is FL betűket látott a 2. sor végén.
- 54 *Mócsy A.*, id. m. 162. o.
- 55 CIL III 3417.
- 56 Bud. Rég. 5. 1897. 49 (*Kuzsinszky B.*). Új naplósám: 64.10.186.
- 57 PW-RE Suppl. Bd. IX. (Stuttgart 1962) 1429—31, egyéb irodalommal (*Fitz J.*).
- 58 Bud. Rég. 16. 1956. 425. o. *Dobó Á.*, id. m. 72—73 (i. sz. 185—8).
- 59 Aug(ustus-a) jelzős más istenségek: *Dessau H.*, ILS III indices.
- 60 *Kuzsinszky B.*: Aquincum... (Budapest 1934) 198. o., 19, 24, 18. sorszámok.
- 61 CIL III 10 399; K. B.-nál: 19 sorszám.
- 61a CIL III 987.
- 61b Bud. Rég. 13. 1943. 348—9, 532. o. és 18. kép; uo. 15. 1950. 454. o., 4. kép.
- 62 Bud. Rég. 8. 1904. 173. o., 12. sz. (*Kuzsinszky B.*).
- 63 Új naplósám: 64.10.273; K. B.-nál: 133.
- 64 PW-RE XVIII. 4. (Waldsee 1949), Passus c. (*Becher W.*).
- 65 Az *Aplo* személynévre már több példa akad: CIL III p. 2380.
- 66 A CIL III gyűjtőterületén 1 példa: CIL III p. 2380, 2630.

PROBLEMATISCHE STEINALTARINSCHRIFTEN
AUS AQUINCUM

1. Das "größere Bad" der Legionsfestung ist die Fundstätte eines ärmlichen Steinaltärchens (Abb. 1a), auf welches man die Inschrift mit primitiver Kursivschrift gemeißelt hat,¹ weshalb diese verschiedentlicherweise entziffert worden ist. Ihre Ergänzung ist den ersten Versuchen nach²: Deo Sican o votu(m)cib ies solvi ego leg(ione) Itiax. Einer anderen Lesung nach³: Deo Silan o votu(m) lib ies solvi ego Legitax. Der Verfasser der Steininschriftsammlung übernahm diese Lesung, bloß in den Namen der Gottheit fügte er den Buchstaben V ein und vermehrte auf diese Weise auch mit diesem Fall die Denkmäler des Sil(v)anus.⁴ Der problematische Inschriftenteil wird hier auch in vergrößerter Form vorgeführt (Abb. 1b). Unsererseits schlagen wir zur Ergänzung 3 Varianten vor: a) Deo Silan o votu(m) lib(ies = libens) solvi ego legitim(e); b) . . . ego Legitim(us); c) . . . ego legi(o) II a(diutri)x. Der Name von Silenos kam in der Variante Silanos auch anderswo vor,⁵ aus Aquincum steht uns auch dafür eine Angabe zur Verfügung, daß dort im Jahre 201 u. Z. ein silanum (Springbrunnen mit dem Haupt des Silenos) errichtet worden ist.⁶ Die Variante c) ist die am wenigsten wahrscheinliche.

2. Die Inschrift des aus Marmor hergestellten Steintafelfragments (Abb. 2), das in dem in der nördlichen Nachbarschaft der Legionsfestung ausgebauten Militärstadtteil gefunden wurde, ergänzte man zuerst folgenderweise¹⁰: . . . Cives R[omani et veterani qui] milit(averunt) in leg(ione) II adi(utrice) sub Iall(io) Ba[ss]o leg(ato) Aug(usto) pr(o) pr(aetore) e [t Appio Cl(audio)] Martiale [leg(ato) leg(ionis) s(upra) s(cryptae)] quod hon [(esta) miss(ione) m(issi) s(unt)] M(arcus) Ulp(ius) Quietus [et . . .] ded(ica-tum) (ante diem sextum) Id(us) Iu[n] (ias?) Silvano] et Augurino [co(n)s(ulibus) v(otum) s(olverunt) l(ibentes) . . .]

Die Inschrift der im Jahre 156 u. Z.¹¹ errichteten Steintafel haben A. v. Domaszewski¹² bzw. A. Alföldi¹⁴ voneinander abweichend ergänzt; in der das Hauptproblem bedeutenden ersten Zeile in dieser Form: . . . cives I[asi ex pr(ovincia) P(annonia) s(uperiore) q(ui)]; derselbe Verfasser setzt in der abhanden gekommenen 2. Zeile das Attributenpaar p(ia) f(idelis) auch in der Benennung der Legion voraus und ist der Meinung, daß M. Ulp. Quietus und sein nicht benannter Kamerad die mag(ister) des municipium gewesen sein konnten. Jedoch stimmt ihnen R. Egger nicht völlig bei und schlägt nach dem Wort . . . cives eine folgende Lesung vor¹⁵: B[oi . . .]. Nach R. Egger hätte M. Ulp. Quietus allein "pro se et suis" als Tribun der Aquincumer Legion die Danksteintafel errichtet. A. Mócsy greift

auf die Lesung von B. Kuzsinszky zurück¹⁶⁻¹⁷. Zur Entscheidung des Problems zeigen wir das vergrößerte Bild der umstrittenen Stelle (Abb. 3); daraus ist ersichtlich, daß nach dem Wort CIVES der Fußteil nur aus der ersten senkrechten Linie der Buchstaben F, H, I, K, N, P, R oder T erhalten geblieben sein konnte! Bei der Erforschung dessen, aus welchem Volke um das Jahr 130 u. Z. massenhaft Rekruten in die Aquincumer Legion eingezogen wurden, die man dann 156 feierlich endgültig entließ, kann ein jeder mit irgendeinem dieser Buchstaben beginnende Volksname in Betracht kommen. Im südlichen Teil der Aquincumer Militärstadt kam ein Münzschatz zum Vorschein,³⁴ der gerade in den Jahren 130—131 verborgen wurde und dessen Hintergrund bislang im Dunkel blieb. Diese beiden Angaben können miteinander in Verbindung gebracht werden und auf diese Weise wird es wahrscheinlich, daß im Laufe der um 130 u. Z. gefochtenen (aus anderen Quellen bisher nicht bekannten) Kämpfe die Aquincumer Legion ziemlich schwere Verluste erlitten hat; um diese zu ersetzen, konnten aus irgendeinem, in der Nähe ansässigen Volk eine größere Gruppe von Rekruten hierherbefohlen worden sein.

3. Die Inschrift des SW vom Amphitheater der Zivilstadt gefundenen Steinaltärchens (Abb. 4) hat der Beschreiber folgenderweise gelesen³⁶: d(eo) S(oli) o(ptimo) Iul(ius) Mar cellinus mil(es) leg(ionis) II ad(iutricis) ex v(oto) pos(uit). Ein Beitrag³⁷ wirft zur Ergänzung der 1. Zeile folgende Möglichkeit auf: d(eo) S(ilvano) o(rienti). Unserer Meinung nach dürfte S(ilvanus) hier das (auch bei Vergil lesbare) Attribut: o(rientali) geführt haben.³⁸

4. Auf dem westlich der Zivilstadt von Aquincum liegenden Berg wurde das Fragment eines kleinen Steinaltars gefunden (Abb. 5). Die Ergänzung der 1—3. Zeilen³⁹ ist bestimmt: [I]ovi o[pt]jimo ma [xi]mo Terra[e matri . . .]. Das problematische Ende der 4. Zeile führen wir vergrößert vor (Abb. 6). Vom letzten Buchstaben des Wortes MATRI (vor den drei Buchstaben TTA) sehen wir den oberen Teil des senkrechten Schenkels, so haben wir es noch mit der Buchstabengruppe TTA als eigenes Wort zu tun, d. h. wir finden hier die Anfänge der ersten Namen des Dedikanten, die ersten Buchstaben des Vornamens T(itus) und die der Abkürzung des mit TA . . . beginnenden Familiennamens vor.⁴⁰⁻⁴¹ Am Anfang der 4. Zeile dürfte zwischen den Buchstabengruppen MATRI und TTA ein einziger Buchstabe verlorengegangen sein. Deshalb, wenn wir die tta Buchstaben für den Teil des Namens einer einnamigen Person halten, so dürfte in

diesem Falle diese Kulttafel eine Person, namens Itta ... oder Utta ... gestellt haben. Wurde das Wort MATRI verkürzt geschrieben, so konnte der Name des Dedikanten auch länger gewesen sein⁴³; [Iul]itta huldigte z.B. den beiden Gottheiten?

5. Am Fuß eines Berges, SW von der Militärstadt von Aquincum wurde dieses intakte Steinaltärchen gefunden (Abb. 7), dessen Inschrift man zuerst folgenderweise gelesen hat⁴⁴: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) M(arcus) Ulp(ius) Op tatus d(ecurio) m(unicipii) Aq(u/i)nci. In den ersten Mitteilungen⁴⁵ wurden die letzten zwei senkrechten Buchstaben-schenkel für I gelesen, wobei man (außer den überflüssigen Buchstabenverdoppelungen) auch den Fehler bei dem Steinmetzen vorausgesetzt hat, daß er nach dem Q den Buchstaben V ausgelassen hätte. Wir halten es aber für wahrscheinlicher, daß Optatus ein II[vir](= duumvir) war, jedoch hat man am Ende der Inschrift die Einmeißelung des Wortes VIR versäumt.

6. Am NW-Rand der Militärstadt kam das intakte Steinaltärchen zum Vorschein (Abb. 8). Nach der stichhaltigen Mitteilung⁴⁸ dürfte die ganze Ergänzung die folgende gewesen sein: Silvano Au [g](usto) M(arcus) Ulp(ius) Sabinus comm(entarius? commentariensis?) co(n)s(ularis viri) leg(ionis) I adi(utricis) p(iae) f(idelis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito). Die Ergänzung der Abkürzung comm trifft mit ihren Bedeutungen⁵⁰ eher zu, als die Ergänzung zu diesem Wort: comm(entator)⁴⁹.

7. Im südlichen Vorraum der Militärstadt (an der Donau) wurde das ärmliche Steinaltärchen (Abb. 9) mit primitiver Kursivschrift gefunden. Ihr erster Beschreiber⁵¹ hat am Ende der 2. Zeile das Attribut sil(vanus) gelesen, während wir hier den Familiennamen Fl(avius) erblicken und die Inschrift folgenderweise ergänzen: Silva no Fl(avius) Abasc(antus) votum posuit.

8. In der Nähe des südlichen Tores der Legions-

festung beim Treffpunkt der hierherführenden und der der Schutzmauer entlang führenden Straßen war der ursprüngliche Fundort⁵⁵⁻⁵⁶ jenes Steinaltars (Abb. 10), dessen erhalten gebliebenes Fragment J. Fitz folgenderweise ergänzt hat: ... Aug(usto) ceterisque dis huiusce loci V[alerius? Sabini]a[nus? v(ir) c(larissimus)] leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore). Der abgebrochene Name der Gottheit dürfte vielleicht: [Fortunae] [Aug(ustae) gewesen sein⁶⁰⁻⁶¹; eventuell sind hier die Namen von Iuno und Minerva^{61a} oder Askulap und Hygia verlorengegangen. Nach A. Brelich: [Silvano] Aug...

9. Das Steintafelfragment (Abb. 11) ist im Zentrum der Legionsfestung zum Vorschein gekommen. Die letzten drei Zeilen der Inschrift wurden von B. Kuzsinszky folgenderweise ergänzt⁶²⁻⁶³: ... si quis su [pra ea corpora aliud ponere volue] rit quod ... passus s... Unsere Vorschläge zur Ergänzung der Buchstabengruppe ... plo: A) Sie ist das Ende des im Nominativ stehenden Personennamens, also [A]plo dürfte den Grabaltar dem in Unbekanntheit Gehüllten ara[m]gestellt haben⁶⁵; B) Wir stehen einer Dativform gegenüber und so wäre die Grabstätte der Person [A] plus errichtet worden; C) Stehen wir dem Ablativ der Hauptwörter [du]plum oder [tri]plum gegenüber? Die Inschrift rühmt, daß die Grabstätte zweimal oder dreimal größer als die üblichen sei. Die Möglichkeiten des nach dem Wort passus erhalten gebliebenen Buchstaben sind unserer Meinung nach: A) in diesem Falle verkürzt sich das Wort s(emis) und der Halbfuß (= 739 mm) dürfte in der Tat die Originalbreite des intakten Grabaltars bedeutet haben (die unten gesimsartig bearbeitete Steinplatte ist in 33 cm-Breite erhalten geblieben); B) mit dem S-Buchstaben könnten auch die Zahlwörter s ex oder s(eptem) beginnen und das Maß von 6 oder 7 Doppelschritten (etwa 9 bzw. 10,5 m) läßt bereits auf einen größeren Grabgarten schließen.